

**ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

СОКОЛОВСЬКИЙ ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 288

**АНТИТРИНІТАРИЗМ І СОЦІНІАНСТВО В УКРАЇНІ:
ЕВОЛЮЦІЯ ВІРОВЧЕННЯ**

Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Житомир – 2011

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
Саух Петро Юрійович,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, ректор.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Шугаєва Людмила Михайлівна,
Рівненський державний
гуманітарний університет,
завідувач кафедри філософії;

кандидат філософських наук, доцент
Здіорук Сергій Іванович,
Національний інститут
стратегічних досліджень (м. Київ),
завідувач відділом гуманітарної політики.

Захист відбудеться "06" жовтня 2011 року об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 14.053.02 у Житомирському державному університеті імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Житомирського державного університету імені Івана Франка за адресою: 10008, Україна, м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40.

Автореферат розісланий " ____ " вересня 2011 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. М. Ковтун

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження вітчизняного антитринітаризму як релігійного феномена зумовлена особливостями розвитку його релігійної системи. Антитринітарії – послідовники релігійного християнського вчення, які заперечували або не визнавали з тих чи інших міркувань догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога. Становлення і розвиток вітчизняного антитринітаризму відбувався під впливом як західних реформаційних рухів, так і місцевих еретично-раціоналістичних рухів, пов'язаних із суспільно-духовними процесами України в XIV – XX століть. Специфіка становлення українського антитринітаризму, його культові і структурні особливості зумовлені поєднанням елементів західної і східної релігійних культур у реформаційному соціокультурному контексті.

На рубежі XX – XXI століть відновлюється інтерес до вітчизняної релігійної культури, активізується релігійна діяльність, легалізуються заборонені раніше християнські конфесії, відкриваються перспективи в різноманітних міжконфесійних відносинах. Нові антитринітарні громади, витіснені радянською владою на маргінес суспільного буття, долаючи наслідки довготривалого квазіатеїстичного експерименту, активно долучаються до цього процесу. У таких умовах стає актуальним цілісне дослідження специфіки антитринітаризму як самодостатнього структурного елемента релігійної культури України.

На початку XXI століття антитринітарні церкви дотримуються національно-етнічних традицій та беруть участь у процесах виховання та морального оздоровлення суспільства. Займаючи виважену позицію у державно-правовому полі, антитринітаризм прагне збільшити свій вплив у духовно-національному житті країни. Одночасно український антитринітаризм перебуває й під впливом загальносвітової тенденції до інституалізації, що спонукає до більш ретельного його аналізу.

У вітчизняній релігієзнавчій науці утвердилася думка про історичну закономірність і самобутність реформаційних процесів в Україні. Однак, звернення до антитринітаризму мало вибіркового характеру, оскільки цей рух досліджувався у загальних релігійно-культурних процесах чи ототожнювався з протестантизмом і реформаційними рухами в цілому. У період нової і новітньої історії антитринітаризм не став об'єктом ґрунтового наукового аналізу. Комплексне вивчення вітчизняного антитринітаризму, розкриття його особливостей і зв'язків з культурними і конфесійними процесами в Україні, перспектив його розвитку у період незалежності донині ще не здійснювалось.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження антитринітаризму і соцініанства в Україні складають праці Є. Будріна, Є. Карського, А. Колодного, В. Лубського, М. Любовича, В. Перетца, О. Соболевського, Ю. Яворського, в яких проаналізовано реформаційні пам'ятки і літературу

українського походження. Принципове значення для дисертаційного дослідження мають наукові розвідки історичного і соціокультурного розвитку антитринітаризму А. Белова, А. Гараджі, В. Крестьянінова, П. Малахова, Л. Митрохіна, А. Москаленка, П. Яроцького, В. Єленського. Натомість ренесансно-реформаційні процеси стали предметом дослідження В. Горського, Я. Дашкевича, М. Кашуба, В. Литвинова, В. Любашенко, В. Нічика, Я. Стратія, В. Ульяновського. Важливим етапом в осмисленні феномена антитринітаризму та його конфесійних відгалужень стали наукові розробки А. Гуревича, П. Кралюка, Л. Шугаєвої, П. Яроцького. Але самодостатність феномена антитринітаризму і соцініанства в Україні залишається до сьогодні невивченою, нез'ясованим є й ставлення до антитринітаризму і соцініанства в умовах секулярного й постмодерного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана на кафедрі філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка у межах комплексної наукової програми Житомирського державного університету: "Випробування людського буття: класичний і посткласичний дискурс" (№ 0111U000154).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи обумовлена актуальністю обраної теми і полягає у здійсненні комплексного філософсько-релігієзнавчого аналізу українського антитринітаризму і соцініанства у суспільному, духовному і міжконфесійному житті України.

Досягнення поставленої мети зумовило постановку та вирішення ряду **завдань:**

- виявити духовні витoki та ідейні основи антитринітаризму і соцініанства у контексті особливостей релігійного і соціокультурного життя України;
- проаналізувати особливості еволюції антитринітаризму і соцініанства в Україні;
- дослідити віросповідно-культові особливості і доктринально-інституційний зміст антитринітаризму і соцініанства в Україні;
- встановити особливості міжкультурної взаємодії у проєкції українського соцініанства;
- з'ясувати особливості інституалізації антитринітаризму у незалежній Україні, визначити місце антитринітарних церков у суспільному, духовному і міжконфесійному житті, спрогнозувати тенденції та динаміку їх розвитку;
- визначити сутність і наслідки діяльності антитринітарних церков в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є антитринітаризм і соцініанство у всій багатоманітності його функціонування.

Предметом – еволюція віровчення вітчизняного антитринітаризму і соцініанства, розвиток його структурно-типологічних й доктринально-інституційних характеристик, ідейно-світоглядних та історико-культурних особливостей.

Теоретико-методологічна основа дисертації. Об'єкт і предмет дослідження обумовили вибір теоретико-методологічних засад і методів його проведення, що забезпечує синтез аналітичного та компаративного підходів.

Використання принципів світоглядного плюралізму, позаконфесійності, толерантності, наукової об'єктивності дало можливість виявити різні підходи до аналізу становлення і розвитку антитринітаризму в Україні. Застосування принципу історизму допомогло відобразити історичні умови трансформаційних тенденцій антитринітарного руху.

У процесі дослідження було використано різноманітні наукові методи пізнання: загальнонаукові, конкретнонаукові, теоретичні, емпіричні. Комплексний характер роботи визначається використанням наступних наукових методів: філософського (єдності логічного й історичного, аналізу та синтезу, причин і наслідків), історичного (дотримання хронології під час характеристики явищ, пов'язаних з проблемою становлення і функціонування антитринітаризму і соцініанства). У дослідженні було застосовано системно-структурний метод, що дозволило розглянути характер, форми, методи впливу історико-культурних особливостей на антитринітарний рух.

Особливості предмету дослідження зумовили його аналіз у міждисциплінарній площині та звернення до філософських, історичних, культурологічних та богословських джерел. Підхід автора до досліджуваної проблеми визначила, по-перше, сучасна філософсько-релігієзнавча парадигма, дослідницькі принципи якої розроблені у працях провідних вітчизняних філософів і релігієзнавців (І. Богачевської, Л. Виговського, А. Герасимчука, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, В. Лубського, О. Поліщук, М. Поповича, М. Рибачука, О. Сагана, П. Сауха, М. Стадника, Л. Филипович, А. Чернія, Л. Шугасвої, П. Яроцького), які систематизували і узагальнили змістовне наповнення релігії у проекції духовного синтезу. По-друге, специфіка предмету дослідження зумовила звернення до творів богословських авторів (Афінагор Афінський, О. Булгаков), в яких було визначено ідейно-світоглядні особливості антитринітарних течій у період їх функціонування.

Наукова новизна дослідження. На основі комплексного філософсько-релігієзнавчого дослідження ідейно-культурних, структурно-типологічних, світоглядно-доктринальних особливостей антитринітаризму в Україні доведено, що вітчизняний антитринітаризм є релігійним феноменом, сформованим на основі глибоких ідейних взаємовпливів західного і східного християнства, який пройшов складний шлях еволюції і відрізняється особливостями доктринально-інституційного змісту, що виявилось у збереженні антитринітарних громад у сучасній Україні.

У дисертації обґрунтовано низку теоретичних положень, які відзначаються науковою новизною і виносяться на захист:

– вперше на основі філософсько-релігієзнавчого аналізу доведено, що ідейними джерелами світоглядної системи українського антитринітаризму є, з одного боку, надбання ранньохристиянських і середньовічних ересей,

західно- і східноєвропейських містичних і раціоналістичних учень, та – духовні традиції вітчизняних антицерковних рухів, соціальний утопізм духовного християнства й етичні ідеали євангельського руху;

– встановлено, що еволюція антитринітаризму і соцініанства була зумовлена поширенням еретично-раціоналістичних рухів східноєвропейського походження (богумили, поживдовлені, феодосіани) та західноєвропейських єресей (вальденси, бичувальники); впливом європейських протестантських течій (лютеранство, кальвінізм) та пієтичних ідей, що знайшло відображення у зародженні пізніх раціоналістичних рухів антитринітарного походження (духовне християнство), домінації та активізації нових антитринітарних течій (п'ятидесятництво-унітаризм, єговізм, Церква об'єднання, Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Церква Нового Єрусалиму);

– доведено, що абсолютизація висхідних доктринальних принципів антитринітарних течій (Аріанська концепція христології, Соцініанське співвідношення віри та розуму, розуміння віри як переживання Живого Бога, буквалізм, ідея невидимої церкви як спільноти відроджуваних тощо) не лише поглибила зв'язок з ідейною церковною традицією, а й сформувала деякі особливі риси віросповідно-культових засад, зокрема надмірну етизацію вчення та емоційність культу, інтенсивність й інтровертність обцинного життя, ідейно-доктринальний традиціоналізм, посилену увагу до соціального життя, перманентні пошуки соціокультурної реалізації;

– визначено, що становлення і розвиток соцініанства в умовах протистояння католицької і православної церкви зумовлені включенням цієї конфесії у систему міжкультурної взаємодії. Співіснування соцініанства з протестантизмом і православ'ям визначає інтерпретацію соцініанства як реформаційної течії антитринітаризму, що передбачає переосмислення ідеологічних засад католицизму у різних сферах релігійного життя, а також враховує умови адаптації соцініанства до національної етнокультурної традиції;

– доведено, що функціонування в Україні антитринітарних течій, їх віддаленість від світових центрів богословсько-наукової думки, суспільно-громадянська упередженість зумовили сповільненість темпів його інституціалізації. Визначено, що трансформація віровчення, прихильність до усталених форм культової практики та обцинного життя обумовили формування у його середовищі соціально-психологічного типу віруючого з високою релігійною домінантою;

– встановлено, що діяльність антитринітарних громад спрямована на розширення їх позакультових пріоритетів: у суспільному житті ними є євангелізація, філантропія, просвітництво; у політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; у культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури.

Теоретичне і практичне значення дисертації полягає, передусім, у виокремленні антитринітаризму в Україні як самодостатнього предмету

вітчизняного релігієзнавства, визначенні особливостей цього релігійного феномена у соціокультурному просторі України та перегляді стереотипів, що ускладнювали теоретичне вивчення руху. Запропоновано нове розуміння антитринітаризму як явища не лише західноєвропейської, а й вітчизняної релігійної культури, що спонукає до перегляду традиційного уявлення генези даного феномену.

Окремі положення дисертації можуть стати методологічною базою праць з історії культури і релігійних рухів в Україні, її сучасних релігійно-церковних процесів. Отримані результати можуть бути використані для підготовки навчальних курсів та спецкурсів з релігієзнавства, історії релігії в Україні, культурології й історії філософії, а також під час вирішення державно-конфесійних питань в Україні.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою автора. Положення наукової новизни, висновки одержані автором самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення новизни та теоретичні висновки дисертації викладені в авторських публікаціях, оприлюднені на теоретико-методологічних семінарах кафедри філософії, наукових конференціях та засіданнях круглих столів, зокрема: II Волинській історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, 2008); XXXIV науково-практичній міжвузівській конференції, присвяченій Дню університету (Житомир, 2009); II Міжнародній науково-теоретичній конференції "Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності" (Житомир, 2009); IX Міжнародному семінарі "Религия и гражданское общество: геополитическое измерение глобализации культурного пространства" (Ялта, 2010); Міжнародній науковій конференції "Проблеми культурної ідентичності: співвідношення традиційного і модерного аспектів ідентифікації" (Острог, 2011); Міжнародній науковій конференції "VIII Харківські студентські філософські читання" (Харків, 2011).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у шістьох статтях у фахових виданнях і чотирьох тезах за результатами виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 204 сторінок, з них 179 сторінок основного тексту. Список використаної літератури включає 262 джерела і складає 25 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюється мета та завдання дослідження, визначаються методологічні підходи, науково-теоретичне та практичне значення дисертації.

У першому розділі "Антитринітарне віровчення як об'єкт наукового дослідження" аналізується ступінь дослідження проблеми у працях вітчизняних та зарубіжних релігієзнавців, філософів, істориків, теологів, на основі яких сформульовано засадничі методологічні принципи, здійснено аналіз джерельної бази та літератури дисертаційного дослідження.

Напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо аналізу антитринітаризму і соцініанства можна умовно поділити на декілька груп. Сучасна зарубіжна історіографія представлена дослідженнями польських, німецьких, англійських авторів, які присвячені реформаційним рухам у Східній Європі. Однак, наукові дослідження антитринітаризму репрезентують праці не лише сучасних учених, а й дореволюційні видання, в яких систематизовано й проаналізовано історико-культурний матеріал на основі значної документальної спадщини. Серед дореволюційних праць зберігають актуальність дослідження О. Брюкнера, Г. Дальтона, В. Закржевського, В. Красінського, Л. Кубали, Й. Лукашевича, Г. Мерчінга, С. Моравського та ін.

Сучасна зарубіжна історіографія, в якій розкриваються реформаційні процеси у Східній Європі, репрезентована працями С. Кота, З. Огоновського, Я. Тазбіра, С. Творека, Л. Хмая та ін., у яких розкрито широку палітру ренесансно-реформаційного життя у регіоні, проаналізовано релігійну й культурно-освітню діяльність протестантських осередків, їх оригінальні літературні пам'ятки.

Чільне місце в історіографії з проблем Реформації та антитринітаризму посідають праці сучасних російських і білоруських авторів: М. Алексютовича, І. Голенищева-Кутузова, М. Дмитрієва, Н. Казакової, О. Клібанова, Д. Корецького, Д. Ліхачова, Я. Лур'є, А. Сухова, С. Подокшина. У них доведено наявність східнослов'янської реформаційної гілки, ґрунтовно досліджено єретично-раціоналістичні рухи православного походження (XVI-XVII століть), проаналізовано складні процеси зародження і розвитку протестантизму як у Західній і Східній Європі (насамперед у працях Н. Ревуненкової, С. Сказкіна, М. Сміріна, А. Чанишева), так і у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.

В українській історіографії проблема антитринітаризму цікавила багатьох авторів, проте вони розробляли її переважно в контексті дослідження окремих течій антитринітаризму, конкретних подій, постатей в Україні. Значний внесок у вивчення вітчизняного антитринітаризму в Україні зробили М. Грушевський, О. Левицький, І. Малишевський, у працях яких релігія представлена як спеціальний об'єкт аналізу, а сам аналіз піднесено до рівня серйозної наукової проблеми.

Поряд із цим "пізній" антитринітаризм став предметом аналізу науковців, починаючи з радянського періоду. Однак сучасні наукові дослідження за змістом суттєво відрізняються від досліджень попередніх часів. При цьому важливо наголосити не лише на спеціальних роботах, присвячених антитринітарним течіям (публікації П. Яроцького, Ю. Терещенка, В. Горського, В. Докаша, В. Мельник), їх діяльності в

окремих регіонах України (А. Гриніва, В. Лешана), історичним джерелам (П. Русина), віросповідним і соціоетичним системам (П. Косухи, В. Подоляка), динаміці й тенденціям розвитку (В. Єленського, О. Косянчука) та соціологічному аналізу (А. Єришева, П. Яроцького, В. Єленського). Суттєве значення мали також дослідження, в яких розроблені методологічні принципи релігієзнавчого вивчення загальних релігійно-культурних, релігійно-політичних, державно-церковних процесів в Україні, що дозволяють адекватніше підійти і до вивчення антитринітаризму. Це праці І. Богачевської, Л. Виговського, А. Герасимчука, С. Головащенко, В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, В. Лубського, В. Любащенко, О. Поліщук, М. Поповича, М. Рибачука, О. Сагана, П. Сауха, М. Стадника, Л. Филипович, А. Чернія, Л. Шугаєвої, П. Яроцького та ін.

У другому розділі "**Витоки та ідейні основи антитринітаризму й соцініанства в Україні**" розкрито періоди розвитку українського антитринітаризму, визначено джерела його віровчення та форми ідеологічної трансформації, проведено аналіз його основних доктринально-інституційних моделей, досліджено особливості міжкультурних взаємодій.

У параграфі 2.1. "*Особливості еволюції антитринітаризму і соцініанства в Україні у проекції соціально-історичних реалій релігійної духовності*" виділено й охарактеризовано трансформацію антитринітаризму, що зумовлено процесами його адаптації до нових умов функціонування: 1) поширення ідей еретично-раціоналістичних рухів східноєвропейського походження (богумили, поживовлені, феодосіани) та вплив віросповідних основ західноєвропейських ересей (вальденси, катари, бичувальники) (XIV – перша половина XVI століття); 2) трансформація антитринітаризму під впливом європейських протестантських течій (лютеранство, кальвінізм, поміркований гусизм), пристосування соцініанства до вітчизняної культурної й релігійної традиції та до нових духовних і суспільних потреб, що відобразилося у постулатах його соціальної етики й еклезіології; шлях соцініанства від провідної антитринітарної течії, яка займала активну позицію у політичному, просвітницькому і соціокультурному бутті українства і мала значне міжрегіональне розповсюдження на території України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.); 3) період пієтичного впливу в антитринітаризмі, зародження нових радикальних течій (менонітство, методизм), а також пізніх раціоналістичних рухів антитринітарного походження (духовне християнство, євангельський рух) (середина XVIII – 70-ті рр. XIX століття); 4) період домінування антитринітарних течій (п'ятидесятництво-унітаризм, єговізм, євангельське християнство) та активізації нових антитринітарних спільнот радикального типу – Церква об'єднання, церква саєнтології, Церква Ісуса Христа святих останніх днів, Церква Нового Єрусалиму – (остання чверть XIX – початок XXI століття).

У параграфі 2.2. "*Доктринально-інституційний зміст антитринітаризму та соцініанства в Україні*" визначається, що віросповідні основи антитринітарних течій в Україні відтворюють засади

споріднених течій в інших європейських країнах, виходячи із спільного ідейно-типологічного джерела. Досліджено, що зв'язок з антиправославними раціоналістичними рухами (пожидовлені, феодосіани) зумовив трансформацію віровчення вітчизняних моделей антитринітаризму (социніанство, духоборство, молоканство тощо) й адаптацію їх ідейно-общинної традиції.

З'ясовано, що социніани з раціоналістичних позицій критикували традиційну догматику, виступали за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. Згідно з віровченням социніан Біблія, містить знання, яке може тлумачитися виключно за допомогою логіки. Социніани заперечували таїнства, які існують поза межами розуму. Єдність, вічність, всемогутність, справедливість і мудрість Бога мають прийти до віруючого, коли він осягне їх розумом. Популярним був серед социніан і гуманістичний підхід, за яким цінність людини визначається не її вірністю релігійним догмам, а тим, чи дотримується вона у своєму житті етичних норм.

На підставі релігієзнавчого аналізу доведено, що протягом XVIII – XIX століть у віровченні раціоналістичних течій духовних християн (духоборів і молокан) прослідковується еволюція віровчення. Встановлено, що духоборство відмежовувалося від містицизму христовірів і скопців. У віровченні духоборів простежується перехід до раціоналізму й антитринітаризму, в основу якого покладені ідеї людського розуму, які освічуються божественним світлом і є єдиним суддею релігійних пошуків. Визначено, що віросповідні основи вчення молокан є близькими до християнського теїзму. Молоканам властивий хіліазм, вони очікують другого пришествя Христа і встановлення ним тисячолітнього Царства Божого на землі. В цілому молоканство поступово трансформується у релігійну течію, яка за віросповідними засадами наблизилась до громад антитринітарного спрямування.

З другої половини XIX століття в Україні поширюються хіліастично-есхатологічні ідеї, які спричинили виникнення релігійних об'єднань антитринітарного спрямування – єговістів-ільїнців і мальованців. Доведено, що формування світогляду М. Ільїна відбувалось під впливом ідей західних хіліастів-містиків про тисячолітнє царство Христа. Зі свідчень Івана Богослова М. Ільїн сформував антитринітарну доктрину і заперечив божественне походження Ісуса Христа.

Виявлено, що у вченні мальованців простежується синтез ідей духовного християнства, пієтизму, антитринітаризму та богумильського дуалізму. Антитринітарна традиція мальованців виходить з тези, що Ісус Христос не є ні Богом, ні звичайною людиною, а певним символом, який вказує людині праведний шлях спасіння.

Отже, за христологічною доктриною, есхатологічними очікуваннями, тлумаченням Біблії, соціальною практикою і соціальним складом кожна антитринітарна течія виділилася у цілком самостійне релігійне утворення.

У параграфі 2.3. "*Просвітницький характер раннього антитринітаризму в Україні*" виявлено, що науково-просвітницький

характер вивів соцініанство як антитринітарну громаду на провідні позиції серед інших релігійних течій другої половини XVI століття, що зумовило патронат над нею родових династій Немиричів, Чапличів, Любенецьких, Войнаровських та ін.

З'ясовано, що культурно-освітня практика антитринітаріїв, незважаючи на визначеність, насамперед, конфесійними завданнями, стала прогресивним явищем у культурно-духовному розвитку України. Особливий внесок у національно-культурні процеси в Україні зробили соцініани науковою і літературною діяльністю, що було зумовлено внутрішніми потребами соцініан надати належну відсіч католицькій і православної церкві, в опозиції до яких вони перебували. У цих умовах піднесення теоретичного рівня пропаганди соцініанства набувало особливого значення. З іншого боку, вчені, вчителі, літератори, перекладачі, книговидавці були не лише представниками соцініанської громади, а й культурними діячами (С. Будний, М. Чехович, Є. Шоман, Я. Крелль, Є. Кисіль, Ю. Немирич, І. Шліхтінг, С. Пшиповський та ін.), які своєю активною участю у національних культурно-освітніх процесах залучали суспільство у вир українського ренесансу як явища духовної культури.

Визначено, що вагоме місце в національно-культурному русі України відіграла творча спадщина діячів братського руху (С. Зизаній, Л. Зизаній, Хр. Філалета, І. Гізель), релігійно-філософські ідеї яких мали соцініанське спрямування. Братчики фактично стали на шлях реформування православної церкви, оскільки реформаційна ідеологія більше відповідала їх світосприйманню, і, подібно до соцініан, акцентували увагу на внутрішній релігійності, надаючи їй перевагу перед зовнішньою благочестивістю.

Отже, культурно-просвітницька спрямованість релігійної і позарелігійної практики соцініанства заклала фундамент для антитринітарних релігійних традицій, які, трансформуючись у нові ідеї, мали продовження у діяльності новітніх антитринітарних рухів.

У третьому розділі **"Стан і тенденції трансформації антитринітарних громад у незалежній Україні"** аналізується сучасний стан релігійних об'єднань антитринітарного походження, визначається їх місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті, досліджується процес інституціоналізації сучасного антитринітаризму в Україні на рівні релігійної свідомості, релігійних і позарелігійних відносин.

У підрозділі 3.1. *"Особливості інституалізації антитринітаризму у незалежній Україні"* з'ясовано, що високий ступінь інституалізації впродовж років незалежності в Україні отримали антитринітарні течії, які генетично пов'язані з радикальною традицією, адаптовані до суспільно-політичної нестабільності, ситуації правової поміркованості, звернуті до соціальних низів. Долаючи тиск не лише з боку офіційних, а й споріднених релігійних організацій, антитринітаризм адаптувався і сформував тип віруючого з високою релігійною домінантою. Соціальна загостреність їх догматики поступово трансформується у сферу збереження морально-етичних і культурних традицій.

Натомість для антитринітарних релігійних об'єднань хіліастично-есхатологічного спрямування – єговістів-ільїнців, мальованців, свідків Єгови – властива еволюція віровчення, яка виявляється у лояльному ставленні до держави, у значному пом'якшенні гостроти есхатологічних очікувань, пропаганді здорового способу життя.

На підставі статистичних досліджень встановлено, що найбільш активну діяльність серед антитринітарних громад в Україні здійснюють свідки Єгови, Церква Ісуса Христа святих останніх днів та Церква євангельських християн в дусі апостолів. Після переслідування з боку радянської влади ці релігійні об'єднання не лише вистояли, а й зберегли свої віросповідні основи і практику. З'ясовано, що антитринітарні спільноти діють переважно як відкриті, структуровані осередки зі спрощеним механізмом прийняття віруючих. Водночас, новим для антитринітарного середовища України на початку XXI століття є відкрите існування й активне проповідання зарубіжних місій, кількість яких неухильно зростає.

У параграфі 3.2. *"Діяльність антитринітарних церков крізь призму праксеологічного дослідження"* з'ясовано, що процес відтворення нових релігійних об'єднань антитринітарного походження не обмежився лише еволюцією віросповідних основ попередніх течій. Про це свідчить поява в Україні новітніх антитринітарних об'єднань, зокрема Церкви Об'єднання, Церкви саєнтології, Церкви Нового Єрусалиму та інших. Вони пропонують своїм adeptам нову інтерпретацію оточуючої дійсності та шляхи вирішення глобальних проблем сучасного людства. Віровчення нових для України антитринітарних релігійних об'єднань несуть осмислення соціальних проблем та можливості їх вирішення. У Православній церкві, сфера віросповідання якої зводиться до традиційної ритуальності, простежується поступовий перехід прихожан з традиційних для України церковних парафій у сучасні релігійні об'єднання антитринітарного походження.

Встановлено, що антитринітарні течії в сучасній Україні розширюють сфери суспільної присутності, збільшують кількість adeptів, особливо серед молодих, соціально активних людей. Водночас для антитринітарних громад в Україні властиві позитивні внутрішні процеси, розгортання видавничої справи, мережі освітніх закладів, піднесення інтелектуального рівня віруючих. Усе це поживляє процес оцерковлення вітчизняного антитринітаризму, що обумовлює зміцнення його суспільної позиції, сприяє відновленню і збагаченню набутого духовного потенціалу, збільшенню внутрішніх резервів пропагандистської та євангелізаційної практики, подальшій інтенсифікації та урізноманітненню культово-общинного життя, релігійно-пізнавальної активності віруючих.

ВИСНОВКИ

В результаті комплексного дослідження еволюції віровчення антитринітаризму і соцініанства в Україні зроблено наступні висновки:

1. Доведено, що становлення українського антитринітаризму і социніанства, його трансформація є наслідком історичних, географічних, етнокультурних, соціополітичних і демографічних чинників. Генеза українського антитринітаризму детермінована ренесансно-реформаційними тенденціями, розташуванням України на перехресті різних культур і релігій, реаліями соціально-економічного, політичного і духовного поступу, ідеологічно-організаційними процесами у католицькій, греко-католицькій і православної церквах, вітчизняною суспільно-економічною нестабільністю і реорганізацією українського суспільства в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.

2. Встановлено, що антитринітаризм є релігійним феноменом, у якому поєдналися передреформаційна антицерковна традиція, яка бере свій початок з ранніх іудео-християнських і християнсько-єретичних учень, й містичні і раціоналістичні рухи пізнього Середньовіччя та социніанська доктрина, яка повернула цю традицію у лоно християнства. На противагу католицизму й православ'ю, антитринітаризм став виразником тих духовно-релігійних гасел, які висунула Реформація у контексті актуалізації соціоетичного ідеалу апостольського християнства. Незважаючи на намагання догматичної кодифікації та структурної формалізації, в антитринітаризмі формуються нові ідейно-догматичні й культово-структурні модифікації. Доктринально-інституційні характеристики антитринітаризму в Україні відтворюють засади споріднених течій в інших європейських країнах.

3. На кожному етапі розвитку антитринітаризму в Україні він демонструє різні варіанти реалізації культурних можливостей. У передреформаційний і реформаційний періоди, за яких відбувається зародження ренесансно-гуманістичного світогляду, культурний потенціал социніанства досягає максимальної реалізації. Своєю діяльністю (відкриття шкіл, переклади та видання біблійної літератури) социніани відіграли важливу роль у духовному піднесенні людини в українському суспільстві. З'ясовано, що социніанські ідеї вплинули на діяльність представників братського руху (С. Зизаній, Л. Зизаній, Хр. Філалет, І. Гізель), які цікавилися моральною проблематикою, прагнули сформулювати концепції призначення людини. Незважаючи на те, що просвітницька практика социніан зумовлена, передусім, конфесійними завданнями, об'єктивно вона мала прогресивне значення.

4. Встановлено, що стан і динаміка сучасного антитринітаризму в Україні свідчать про наявність соціокультурного потенціалу течії. Антитринітаризм прагне розширити межі діяльності у суспільному, духовному, національному, міжконфесійному житті країни, розглядаючи таку діяльність як невід'ємну складову свого світорозуміння. Простежується усвідомлена тенденція щодо зміцнення позицій антитринітарних осередків України на шляху їх максимальної адаптації до нових реалій життя, урізноманітнення форм і методів євангелізації, піднесення рівня пропаганди, професійної теологічної освіти віруючих, гнучкої міжконфесійної позиції.

5. Обґрунтовано, що сучасний стан антитринітарного руху в Україні демонструє не лише приклад умотивованого євангельським ідеалами і власними догматичними концептами вписування у нові реалії суспільного, політичного, культурного, міжконфесійного життя, а й безперечну зацікавленість у їх розгортанні й утвердженні як визначального фактора своєї подальшої еволюції. Сьогодні антитринітаризм спрямований на розширення своїх позакультових пріоритетів. У суспільному житті ними є євангелізація, філантропія, просвітництво; політичному – прагнення свободи совісті та співпраця з урядовими і громадськими інституціями; культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури; релігійному – активне церковне життя.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

I. Статті в наукових виданнях, зареєстрованих ВАК України:

1. Соколовський О. Л. Місце антитринітаризму в суспільно-політичному житті шляхти України XVI – XVII ст. / О. Л. Соколовський // Українська полоністика. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – Випуск 6. – С. 16 – 29.

2. Соколовський О. Л. Дослідження доктринального змісту соцініанства у польській історіографії / О. Л. Соколовський // Українська полоністика. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Випуск 7. – С. 87 – 98.

3. Соколовський О. Л. Сучасний антитринітарний рух у суспільному вимірі / О. Л. Соколовський // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк : ПІШ МОНУ і НАНУ "Наука і освіта", 2010. – № 4. – С. 146 – 153.

4. Соколовський О. Л. Трансформація догмату Трійці в добу постмодерну / Соколовський О. Л. // Гілея : науковий вісник. – К., 2010. – Випуск 42 (№ 12). – С. 407 – 414.

5. Соколовський О. Л. Просвітницький вектор раннього антитринітаризму / Соколовський О. Л. // Гілея : науковий вісник. – К., 2011. – Випуск 46 (№ 16). – С. 338 – 344.

6. Соколовський О. Л. Проблеми релігійної ідентичності в сучасному антитринітарному русі / Олег Соколовський // Наукові записки. Серія "Філософія". – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія". – 2011. – Вип. 8. – С. 259 – 270.

II. Статті в інших наукових виданнях:

7. Соколовський О. Л. Соцініанство в житті роду Немиричів / Олег Соколовський // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції 21-22 листопада 2008 року (студентсько-аспірантська секція). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 88 – 89.

8. Соколовський О. Л. Антитринітарне віровчення в Україні / О. Соколовський // Тези XXXIV науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету, 16–18 березня 2009 року. – Житомир : ЖДТУ, 2009. – Т. I. – С. 114 – 115.

9. Соколовський О. Л. Проблеми толерантності в українському протестантському русі / Олег Соколовський // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності : II Міжнародної науково-теоретичної конференції (17 грудня 2009 року) : зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир : Видавничий центр ЖДУ імені Івана Франка, 2009. – С. 244 – 248.

10. Соколовський О. Л. Місце антитринітарних течій в суспільному русі України / Соколовський Олег // VIII Харківські студентські філософські читання. – Харків, 2011. – С. 120 – 121.

АНОТАЦІЯ

Соколовський О. Л. Антитринітаризм і соцініанство в Україні: еволюція віровчення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство. – Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2011.

Дисертація є цілісним філософсько-релігієзнавчим, історіософським дослідженням особливостей еволюції віровчення антитринітаризму і соцініанства в Україні. У роботі розкриваються ідейно-культурні, структурно-типологічні, світоглядно-доктринальні особливості антитринітаризму в Україні, його становлення й еволюції. Встановлено етапи трансформації антитринітаризму, які зумовлені процесами його адаптації до нових умов функціонування. Визначено джерела віровчення та форми ідеологічної трансформації антитринітаризму в Україні та проведено аналіз його основних доктринально-інституційних моделей. Проведено аналіз антитринітарних течій, визначено їх місце в суспільному, духовному і міжконфесійному житті, спрогнозувано тенденції та динаміку їх розвитку. Встановлено процес інституціалізації сучасного антитринітаризму в Україні на рівні релігійної свідомості, релігійних і позарелігійних відносин.

Ключові слова: антитринітаризм, соцініанство, еволюція віровчення, релігійне світовідчуття, евангелізація.

АННОТАЦИЯ

Соколовский О. Л. Антитринитаризм и социнианство в Украине: эволюция вероучения. – Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.11 – религиоведение. – Житомирский государственный университет имени Ивана Франко. – Житомир, 2011.

В работе раскрываются идейно-культурные, структурно-типологические, мировоззренческо-доктринальные особенности

антитринитаризма в Украине, его становления и эволюции. Определяются этапы трансформации антитринитаризма, обусловленные процессами его адаптации к новым условиям функционирования. Доказано, что в эволюции антитринитарного вероучения особое значение имели исторический, географический и социополитический факторы, которые вызвали синтез религиозных идей западных и восточных христианских культур.

Определены источники вероучения и формы идеологической трансформации антитринитаризма в Украине и проведен анализ его основных доктринально-институциональных моделей. Установлены особенности межкультурных взаимодействий в проекции социнианства, проанализирован просветительский характер раннего антитринитаризма в Украине.

Доказано, что функционирование в Украине антитринитарных течений, их удаленность от мировых центров богословско-научной мысли, общественно-гражданская предвзятость обусловили замедленность темпов его институционализации. Определено, что трансформация вероучения, приверженность к устоявшимся формам культовой практики и общинной жизни обусловили формирование в его среде социально-психологического типа верующего с высокой религиозной доминантой

Проведен анализ антитринитарных течений, их места в общественной, духовной и межконфессиональной жизни, спрогнозированы тенденции и динамика их развития. Установлен процесс институционализации современного антитринитаризма в Украине на уровне религиозного сознания, религиозных и внерелигиозных отношений. Осуществлен анализ государственного регулирования деятельности антитринитарных церквей в Украине.

Ключевые слова: антитринитаризм, социнианство, эволюция вероучения, религиозное мироощущение, евангелизация.

SUMMARY

Sokolowski O. L. Antytrynitaryzm and Sotsynianstvo in Ukraine: the evolution of doctrine. – Manuscript.

Thesis for degree of Philosophy in specialty 09.00.11 – religion. – Zhytomyr Ivan Franko State University. – Zhitomir, 2011.

The dissertation reveals the ideological and cultural, structural and typological, ideological-doctrinal peculiarities of Antytrynitaryzm in Ukraine, its formation and evolution. Defined four stages of transformation Antytrnitaryzm that due process of its adaptation to new conditions of operation. Determined parameters, their character and impact on transformation of Ukrainian Antytrynitaryzm through the prism of religious and spiritual and national life. Evidence that in the teaching of evolution of Antytrynitaryzm played historical,

geographical and sociopolitical factors that led to the synthesis of religious ideas of Western and Eastern Christian cultures has led the cultural peculiarities of the mental factor, ethno-cultural and religious heritage; demographic factors contributed to the spread of ideas among Antytrynitaryzm Polish, Russian, Ukrainian population.

The sources and forms of ideological dogma of Antytrynitaryzm transformation in Ukraine and analysis of its main doctrinally-institutional models. The peculiarities of cross-cultural interactions in the projection Sotsynianstvo analyzed early Antytrynitaryzm educational nature in Ukraine.

Keywords: Antytrynitaryzm, Sotsynianstvo, the evolution of doctrine, reliniyne attitude, Evangelism.